

FARSÇA ARUZ ÖĞRETİMİNDE USÛL VE ÖRNEKLER*

Yakup ŞAFAK*

Öz

Klâsik Fars şiirinde yegâne vezin sistemi olan aruz, Müslüman Araplar tarafından bulunmuş; büyük ölçüde Halil bin Ahmed (ö.175/791) tarafından sisteme bağlanmış ve bazı değişikliklerle oradan Fars edebiyatına geçmiştir. Fars aruzu, başta Türk edebiyatı olmak üzere İslâm Medeniyeti dairesindeki diğer edebiyatlarda da benimsenmiş; nice değerli eser, bu vezin sistemiyle kaleme alınmıştır.

Aruz öğretimi için geçmişte birçok kıymetli çalışma yapılmış, pratik için yöntemler geliştirilmiştir. Asırlarca süren bu faaliyetler, bugün önemini kısmen de olsa yitirmiş olmakla birlikte söz konusu milletlerin kültürel miraslarına sahip çıkabilmeleri için onu bir şekilde yaşatmaları kaçınılmazdır.

Bu çalışma arz edilen gerekçelerle Fars edebiyatı araştırmacılarına ve öğrencilere yol göstermek amacıyla, güvenilir kaynaklar ışığında, ilmî usûller takip edilerek hazırlanmıştır. Makalede aruzun kısa tarihçesi, önemi, aruz öğretiminde usûl gibi konular ele alınmış; Fars şiirinde kullanılan başlıca vezinler, örnekleriyle beraber verilmiş, gerekli açıklamalar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Aruz, Fars Edebiyatı, Vezinler, Aruz Öğretimi.*

METHODS AND EXAMPLES IN TEACHING PERSIAN ARUZ (PROSODY)**Summary**

In classical Persian poetry, the only prosodic system known as "aruz" was discovered by Muslim Arabs and was primarily systemized by Halil bin Ahmed (d. 175/791) and introduced into Persian literature with some modifications. Persian aruz, was adopted in literatures within the sphere of Islamic civilization, including especially the Turkish literature. Many valuable works have been composed using this prosodic system.

In the past, numerous valuable works were dedicated to teaching aruz, and practical methods were developed for its application. Although the significance of these activities has decreased to some extent today, it is inevitable for these nations to somehow preserve this cultural heritage to safeguard it.

This work has been prepared in accordance with scientific methods and with reliable sources to guide researchers and students of Persian literature, in light of the reasons presented. The article discusses a brief history of aruz, its significance, and instructional methods for aruz. It also provides information on the primary meters used in Persian poetry along with examples and necessary explanations.

Key Words: *Aruz, Prosody, Persian Literature, Meters, Aruz Teaching.*

* Araştırma makalesi / Research article.

* Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Farsça Mütercim ve Tercümanlık Anabilim Dalı, yakapsafak@hotmail.com. Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-6940-3893>

Giriş

Nazımda uzun ve kısa heceler ahenkli bir şekilde gruplaşması ve sıralanmasıyla meydana getirilmiş bir vezinler sistemi olan aruz, Arap edebiyatında doğmuş; dil yapılarına, edebî gelenek ve millî zevklere göre değişikliklere uğrayarak diğer müslüman toplumlarının edebiyatlarına da girmiştir.¹

Başlangıçta dağınık ve düzensiz olarak Arap şairlerince kullanılan aruz, II/VIII. yüzyılda Basralı dilci ve lügatçi İmâm Halîl b. Ahmed (öl.175/791) tarafından sistemleştirilerek bazı kurallara bağlanmış ve aruzun 15 bahri ortaya konulmuştur. Arap aruzuna sonradan Mütedârik adında bir bahir daha eklenerek sayı 16'ya çıkarılmıştır. Arap edebiyatında aruzla meşgul olan şahsiyetler arasında el-Ahfeş (öl. 207/822), ez-Zeccâc (öl. 311/923), İbnü's-Serrâc (öl. 316/929), el-Cevherî (öl. 400/1009'a doğru) gibi pek çok isim sayılabilir.

Vezinlerin elde edilme süreci kısaca şöyledir: Önce sebeb, veted ve fâsıla denilen lafızların içtimâından aruzun esasını teşkil eden 8 ana kelime (efâil ü tefâil) türetilmiştir. Bunlar: Feûlün, fâilün, mefâilün, müstefîlün, fâilâtün, mufâaletün, mütefâilün ve mef'ûlâtü'dür.

Bu kelimelerin tekrarından veya karışımından aruz bahirlerinin aslı vezinleri meydana gelmiştir. Mezkûr kelimelerde "ilel ve ezâhîf" adıyla yapılan birtakım değişikliklerle de diğer vezinler ortaya çıkmıştır. Bahirler, aralarındaki yakınlık ve münasebete göre daire adı verilen gruplarda toplanmışlardır.

Arap aruzuna esas olan daire ve bahirler şunlardır: Dâiretü'l-muhtelifê: Tavîl, Medîd, Basîf; Dâiretü'l-mü'telifê: Vâfir, Kâmil; Dâiretü'l-müctelibe: Hezec, Recez, Remel; Dâiretü'l-müştebihe: Serî, Münserih, Haffî, Muzârî, Muktedab, Müctes; Dâiretü'l-müttefika: Müttekârib, Mütedârik.

İranlılar, İslâm medeniyeti dairesine girdikten sonra Müslüman Araplardan aruzu da aldılar. Ancak onlar, dillerinin yapısına, geleneklerine ve millî zevklerine göre sistemde birtakım değişiklikler yaptılar ve aruz vezinlerinin daha ziyade ahenkli ve mütecânis olanlarını tercih ettiler. Bu cümleden olarak beyit yerine mısraı esas aldılar; sisteme üç

¹ Aruzun tarihi gelişimi için bkz., M. Fuad Köprülü, "Aruz", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1940, C. I, s. 625-653; Nihad M. Çetin, "Aruz", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1991, C.III, s. 424-437; Pervîz Nâtil Hânlerî, *Tahkik-i intikâdî der arûz-i Fârsî*, Tahran, 1327 h.ş.; Halûk İpekten, *Eski Türk Edebiyatı Edebi Bilgiler Aruz Ölçüsü*, Erzurum, 1989; Yakup Şafak, *Aruz Terimleri*, Saye Basımevi, Konya, 2003.

yeni bahir (Cedîd, Karîb, Müşâkil) eklediler ve Arap aruzunda çokça kullanılan beş bahri (Tavîl, Medîd, Basît, Kâmil, Vâfir) terkettiler.²

Böylelikle oluşumunu tamamlayan Fars aruzu, asırlar ilerledikçe daha da sade bir hal aldı ve özellikle VII/XIII. yüzyıldan sonra vezinlerdeki tercihlerde daha belirgin müşterek temayüller ortaya çıktı.

Teşekkülünde Türk âlim ve ediplerinin, dolayısıyla Türk zevkinin de payı bulunan klâsik Fars edebiyatındaki aruz, Türk edebiyatına da sözü edilen değişiklikler, temâyüller ve tercihler doğrultusunda geçti.³ Türklerin Fars aruzunu tercih etmelerinde, alfabesinde uzun sesli harf bulunmayan Türkçe'nin, bu yönüyle Farsça'ya Arapça'dan daha yakın olmasının da rolü bulunmuş olmalıdır.⁴

İranlılar İslâmiyeti kabul ettikten ve alfabelerini değiştirdikten sonra, nazım tekniğine ait bilgileri daha çok Arap şairlerin ürünlerinden aldılar. Dillerindeki hece yapısı Arapçayla benzerlik gösterdiğinden bu konuda fazla zorluk çekmediler.

Aruzla ilgili Farsça eserlerin yazılmaya başlaması sonraki yüzyıllarda olmuştur. Gerek ilk müelliflerden sayılan Yûsuf-i Arûzî, Ebu'l-Alâ-i Şûsterî, gerekse daha sonra gelenlerden Buzurcmîhr-i Arûzî (öl. 433/1041-2), Ebû Abdillâh el-Kureşî (Tuğrul Şah devri) gibi âlim ve ediplerin aruzla ilgili çalışmaları olduğu biliniyorsa da bu sahada elimizde bulunan ilk eser, Hârizmşahlar devletinin büyük edip ve şairi Reşîdüddîn-i Vatvât'a (öl. 583/1178) aittir.⁵ Edebi bilgiler ve inşa alanında kıymetli eserlere sahip olan Vatvât'ın aruzla ilgili bir küçük risalesi, dönemi için faydalı bilgiler ihtiva etmektedir.

Sonraki dönemlerde Fars aruzuyla ilgili birçok eser yazılmıştır. Bu cümleden olarak kısaca Şems-i Kays diye anılan Şemsüddîn Muhammed b. Kays er-Râzî *el-Mu'cem fi meâyîri eş'ârî'l-Acem* (tlf. VII/XIII. yüzyıl başları) adlı eseri; İranlı büyük alim Nasîrüddîn-i Tûsî'nin (öl. 672/1274) *Mi'yârü'l-eş'âr*'ı. Şems-i Fahrî'nin (öl. 745/1344-1345) *Mi'yâr-ı Cemâlî*'si, Fettâhî'nin (öl. 852/1448) *Risâle-i Arûz*'u, Vahîd-i Tebrîzî'nin (IX/XV. yüzyıl) *Cem'-i Muhtasar*'ı, Câmî'nin (öl. 898/1492) *Risâle-i Arûz*'u ve Seyfî-i Buhârî'nin (öl. 909/1503-1504) *Mizânü'l-Eş'âr*'ı anılabilir. Zikredilen müellifler üzerinde

² M.Fuad Köprülü, "Arûz", *İslâm Ansiklopedisi*, C.I, s.625 vd.; Nihad M. Çetin, "Arûz", *DİA*, C.III, s. 424 vd.

³ Krş.Halûk İpekten, *Eski Türk Edebiyatı Edebi Bilgiler Aruz Ölçüsü*, s. 251-255.

⁴ Nihad M. Çetin, "Arûz", *DİA*, C.III, s. 431.

⁵ Reşîdüddîn-i Vatvât, *Muhtasarî der ilm-i arûz*, nşr. A. Ateş-A. Tarzî, (*Farsça Grameri* içinde), İstanbul, 1954, s. 252-263.

Şems-i Kays'ın etkisi büyük olmuş; bazıları (Fettâhî, Câmî, Nevâyî gibi) eserlerini baştan sona *el-Mu'cem*'i örnek alarak yazmışlardır.⁶

Diğer yandan Farsça öğretilen her yerde öğrenciye pratik olarak aruzu öğretmek için çeşitli listeler yapılmış, manzûmeler kaleme alınmış, bazen de vezinler manzum sözlüklerin içerisine dercedilmiştir. Özellikle sonraki asırlarda çok kimsenin, aruzu sistematik olarak öğrenme ve öğretme yerine ihtiyacını karşılayacak kadar bilgiyi yeterli gördüğü ve pratiğe daha fazla önem verdiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle aruzla ilgili bu tür risale ve listelerde sisteme uymayan vezin adlandırmalarıyla da karşılaşılır. Bazen de kalıplar yanlış bahirlere yerleştirilir. Kimi zaman teori kitaplarından alınmış nadir vezinlerin listelere eklendiği görülür.⁷

Asırlardır süregelen ve bugün kısmen de olsa işlevini ve önemini koruyan aruz öğretiminde vezinle şiir söyleme dışında iki temel gaye vardır: Birincisi, eski harflerle yazılmış manzum metinleri sağlıklı bir şekilde okuyabilmek; ikincisi, okuyucu ve dinleyiciyi aruzun mükemmel ahenginden mahrum etmemek ve bu ahenk yardımıyla bilhassa eski şiire olan ilgiyi artırmak. Bu noktada, kaynaklarda aruzu bilmenin gerekçeleri ve faydaları üzerine verilen bazı bilgileri aktarmak uygun olacaktır:

Fars Edebiyatı'nda ilk belâgat kitaplarından birinin yazarı olan Şems-i Kays (ö. 633/1236'dan sonra) diyor ki "Mensur sözün terazisi nahiv olduğu gibi, manzum sözün terazisi de arûzdur. Ona arûz denilmesinin sebebi, şiirin ölçüye vurulduğu şey olmasındandır. Yani şiiri onunla ölçerler ki mevzûn olanı, olmayandan; doğrusu yanlışından ayırt edilsin ve ortaya çıksın."⁸

Arûz-i seyfi diye bilinen "Mîzânü'l-eşâr" isimli Farsça eserin müellifi Seyfi-i Buhârâyî (ö.909/1503) de: "Şiir vezinli sözdür. Her vezinli şeyin de eksikliğini fazlasını ayırt edebilmek için bir mîzâna ihtiyaç vardır. Şiirin ölçüsü ise aruzla bilinir. Binâen aleyh ister şiir söylemek için isterse onu tanımak (bilmek, okumak) için olsun şiirle meşgul olan herkesin aruzu bilmesi gerekir."⁹ demektedir.

⁶ Nihad M. Çetin, "Arûz", *DİA*, C.III, s.431-432; Yakup Şafak, *Aruz Terimleri*, s. 2-4.

⁷ Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2010, s. 51-53; Gökhan Çetinkaya, *Anadolu Sahasında Yazılmış Farsça Dil Bilgisi Kitapları*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2022, s. 30 vd.

⁸ Şemsüddîn Muhammed b. Kays er-Râzî *el-Mu'cem fi meâyîri eş'âri'l-Acem*, nşr. Sîrûs Şemîs, İntişârât-i Firdevs, 1373 hş., s. 38; Vatvât'ın aynı muhtevadaki sözleri için bkz. Reşîdüddîn-i Vatvât, *Muhtasarî Der İlm-i Arûz*, s. 252.

⁹ Seyfi-i Buhârâyî, *Arûz-i Seyfi*, nşr. H. Blochmann (*The Prosody of The Persians* isimli eserin sonunda), Amsterdam, 1970, s. 3.

XVI. yüzyıl Osmanlı âlim şairleri Gelibolu Sürûrî (ö.969/1561), “Bahrü’l-maârif” isimli edebî bilgilerle ilgili eserinde şu bilgiyi verir. “Bilgilkim ilm-i arûz bir ilm-i cezîldür, eger-çi bi-hase-bi’s-sûre eş’âra delîldür; ve bir ilmdürki hilye-i zurefâ ve pîrâye-i şürefâdür; ve şî’r dimege bâsi-i kutred ve dinilmişi okımaga mûris-i kuvvetdür.”¹⁰ Bu satırlarla dikkati çeken en önemli özellik, şiir söylemede ve okumada aruzun bir güç kaynağı olduğu hususudur.

Aruz öğrenmenin lüzûmunu anlatırken farklı ve ilginç açıklamalarda bulunan “Menbau’l-bahreyn ve memau’l-arûzeyn” adlı eserin sahibi Müftizâde Mehmed Lütfî ise: “Bu ilmi tahsilden garaz ve gâye de şî’rin ol evzan-ı mahsûsanı bellemektir. Anları bellendiğinde fâidesi dahi manzûm ve mevzûn kelâmlarda hata etmemektedir. (...) Hulâsa bu ilm-i arûza kendilerinin tabiât-ı şî’riyyesi olan ve olmayan cümle talebe-i ulûmun ihtiyâçları vardır.”¹¹ demektir.

Görüldüğü gibi eskiler, vezni-tabii ki teorik ve pratik olarak-bilmeyi, şiir yazan için olduğu kadar okuyan için de vazgeçilmez bir şart saymışlardır. Bunun için de bilinmesi gereken ilk hususlardan biri, “taktî”dir. Taktî, “bir beyti, hangi bahirde vâki olmuş ise o bahrin efâil ü tefâiline müvâzin olmak üzere parça parça ayırmaktan ibarettir.”¹² Yani mısralardaki hecelerin, veznin tefilelerine uyup uymadığını ölçmek demektir.

Bu işlem, yani “Bir mısraı, yazıldığı kalıbın parçalarını belirterek kesik kesik okumak”¹³ aynı zamanda şiiri vezne göre okuma melekesi kazanmak için de ilk merhaledir. Nitekim Ahmed Reşid Bey’in şu satırları da bunu güzel bir şekilde ifade eder: “Bir nazmın hangi vezne mutâbık olduğunu bilmek yâhud evzân-ı arûzdan birine tevfikân nazm etmek usûlü, bu esâsa (taktîe) mübtenîdir. Ancak her veznin bir âheng-i mahsûsı vardır ki alışan kulaklar için kolaylıkla fark ve temyiz olunabilir ve artık tereddüd ve taktîe lüzûm kalmaz; alışkanlık ise tevaggule (fazla meşgul olmaya) muhtâcdır.”¹⁴

Bu alanda yazılmış eserlerden anladığımıza göre eski usulde aruz (müstakil olarak veya manzum sözlükleri ezber sırasında) öğretilirken, önce öğrenciye vezin adlarının da içinde bulunduğu kıtalar, taktî üzere sürekli tekrar ettirilirdi. Tahminimizce bazen de günümüzde olduğu gibi, öğrenci vezinlerin ritmini daha kolay kavrasın diye mûsikîde

¹⁰ Sürûrî (Mustafa b. Şa’bân), Bahrü’l-maârif, hazırlayan: Yakup Şafak (*Sürûrî’nin Bahrü’l-maârifî ve Enisü’l-uşşâk ile Mukayesesi*, Atatürk Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi), Erzurum 1991, s. 3 (Metin Kısım).

¹¹ Mehmed Lütfî, *Menbau’l-bahreyn ve mecmau’l-arûzeyn*, İstanbul 1330, s. 7-8.

¹² Muallim Naci, *Aruz nümûnesi*, İstanbul 1313, s. 4-5.

¹³ Hikmet İlaydın, *Türk Edebiyatında Nazım*, 4. bs., İstanbul 1964, s. 45.

¹⁴ Reşîd, *Nazariyyât-ı edebiyeye*, İstanbul 1328, s. 91-92.

olduğu gibi terennüm lafızlarından istifade edilirdi. Bu cümleden olarak meselâ *Dîvân-ı Kebîr*'deki bazı beyitlerde, “ter le le lâ”, ten te ne nen”, “te ne nen ten” gibi daha çok musikide kullanılan terennüm lafızlarına tesadüf edilir.¹⁵

Bu münasebetle şu hususu da belirtmeliyiz ki vezinleri bulmak için mısraların atlarına nokta-çizgi koymak, öğrenciye kolaylık sağlasa da vezinle şiir okuma melekesinin kazandırılmasında fazla bir katkı sağlamaz. Belli başlı vezinleri örnekleriyle, basitten karmaşığa doğru, taktî üzere öğrenciye çokça tekrar ettirmek, aruz öğretiminde en kolay, en pratik yoldur.

Rahatlıkla tahmin edebiliriz ki eskiden, nazımdan istifayla yapılan öğretimde talibe, kısa zamanda belli başlı vezinlerdeki ahenklere çabucak alışıyor; bu alışkanlık, aynı zamanda tabiatında ahenge olan meyli sebebiyle nazma ısınmasına ve ona sevgi duymasına da yol açıyordu. Özellikle lafız bakımından mükemmel örnekleri oldukça ve sevginin, birçoğunda tutkuya dönüştüğü muhakkaktı. Şiir zevkini uyandırmada ve geliştirmede aruzun büyük rolü olduğunu, XIII. yüzyılda yaşamış İranlı büyük alim Nasîrü'ddîn-i Tûsî (öl. 672/1274) şu sözlerle dile getiriyor: “Kanaatim odur ki tabiatında zevk (şiir zevki, ahenge yatkınlık) bulunmayan kimsenin aruz melekesiyle o zevki kazanması mümkündür; bunu, kendimde müşâhede ettim.”¹⁶ Aruzun bu özelliğiyle şiir söylemeye yardımcı olduğu, Sürûfî'nin naklettiğimiz ifadesinden anlaşılmaktadır.

Daha önce yayınlamış olduğumuz bir yazıda taktî ile ilgili meseleler ve usûl ele alındığından, burada onlar tekrar edilmeyecektir.¹⁷ Ancak şu hususu ilâve etmekte fayda vardır: Muhtemelen geçmişteki alışkanlık ve temayüllerden farklı olarak bugün İranlılar, inşâd esnasında yaygın olarak imâle ve gizli harekeden kaçınılmaktadırlar. Bu tür okuyuşa kendilerini alıştırmış görünüyorlar.

Bilindiği üzere Fars ve Türk aruzlarında yâr, derd gibi bileşik (yani bir buçuk değerinde) heceler, inşâd esnasında “yaar, deerd” şeklinde normalden biraz daha fazla uzatılarak okunur. Meselâ Mesnevî'nin 19. beytinin taktii şöyledir: “Beend bugsil baaş âzâd ey piser / Çeend bâşî bend-i sîm û bend-i zer.” Duyguları ifadeye yardımcı olduğu için aruzdaki bu ses hadisesi beğenilmiş ve “med” adıyla anılmıştır. Ancak bileşik heceleri her yerde uzatmak mümkün olmaz; yani o hecenin önündeki veya arkasındaki sesler medde müsaade etmez. Bu durumda, ölçüyü kaçırmamak için “gizli hareke” veya “nîm-

¹⁵ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî *Küllîyyât-ı Şems yâ dîvân-ı kebîr*, I-IX, nşr. Bediüzzaman Furûzanfer, Tahran: Emîr-i Kebîr Yayınları, 1336-1346 hş.. gazel no: 38, 199, 471.

¹⁶ Nasîrüddin-i Tûsî, *Mî'yarü'l-eş'âr*, Tahran 1325 h.ş., s. 165.

¹⁷ Yakup şafak, “Aruzda Taktî Usûlü'ne Dair”, *Yedi İklim*, S.65 (Ağ.1995), s. 12-13.

fetha” denilen hadiseye baş vurmak ve meselâ zikredilen kelimeleri, yâr(i), derd(i) şeklinde telaffuz etmek gerekir. Yalnız bu “î” sesinin olabildiğince gizlenmesi ve dinleyicinin onu mümkün mertebe hissetmemesi lâzımdır. Örneğin Hâfiz divanındaki ilk beytin 2.mısraı, “Ki ışkâsan numûdevvel velî uftâ d(i) müşkilhâ”; veya Sa’dî’nin 59 nolu kasidesinde 1. beytin 2. mısraı: “Zinhâr(ı) bed me-kon ki ne-kerdest(i) âkıl” şeklinde okunmalıdır.

Bunun tersine olarak medd-i nûn yapmak, yani cân, hûn, bîn gibi hecelerin “caan, huun, biin” şeklinde vezin gereği uzatılarak okunması da ölçüyü bozar. Bundan da kaçınmak ve şairin kendisi -hatalı da olsa medd-i nûn- yapmadıkça, bu hususa dikkat etmek gerekir. Tef ile sonlarındaki imâleler, çoğu zaman şiirdeki mûsikiye yardımcı olur ve bizce dinleyiciyi rahatsız etmez. Ancak özellikle tef ile içinde, -e ve -a sesiyle biten hecelerde, imâleyi normalinden biraz daha kısa tutmakta yarar vardır.

Taktî üzere vezinle şiir okuma alışkanlığı, en güzel şekilde, elbette bu işi iyi bilen bir öğretmeni nezaretinde kazanılır. Ancak bu usûl, kişinin sağlam bir taktî bilgisi ile kendi kendine öğrenebileceği bir kolaylığa da sahiptir. O yüzden burada araştırmacılar ve öğrenciler için klâsik Fars şiirinde en çok kullanılan vezinleri ve örneklerini takdim etmek istiyoruz.

Sözkonusu vezinlerin isimlerini, ait oldukları bahirler ve kullanım oranlarıyla¹⁸ birlikte takdim ediyoruz. Vezinler ve parantez içinde verdiğimiz kullanım oranları için <https://ganjoor.net> adlı siteden istifade ettik. Mezkûr site, 14 Şehrîver 1402 hş. (5.9.2023) tarihi itibarıyla 192 şairin, yaklaşık 1 Milyon 400 bin beyitte kullandığı 165 türlü vezni ihtiva etmektedir.¹⁹

Alınan her bir vezin için tarafımızdan geniş ölçüde yine aynı sitedeki divan ve manzûmelerden seçilmiş olan örnek beyitler sunulmuştur. Örnekler seçilirken olabildiğince kolay anlaşılabilir, vezin bakımından akıcı, ses ve melodi zenginliğine sahip beyitler tercih edilmiş; geniş ölçüde Mevlânâ, Sa’dî, Hâfiz gibi önde gelen gazel şairlerden beyit alınmakla birlikte, farklı dönemlerde yaşamış şairlerden de örnek alınmaya çalışılmıştır. Beyitler sıralanırken, kronoloji ve vezinlerin kullanım oranları göz önünde

¹⁸ Sitedeki söz konusu listede yer alan rakam ve yüzdeler, nazım şekillerine göre değil, genel olarak beyit sayısına göre verilmiştir. Kısa vezinlere ait oranların yüksek çıkması, tahmin edileceği üzere, mesnevî nazım şekliyle yazılan ve çoğu binlerce beyitten oluşan eserlerin genellikle baştan sona aynı vezinlerle yazılmış olmalarındandır.

¹⁹ Bkz. <https://ganjoor.net> Âmâr başlıklı bölüm. 14 Şehrîver 1402 hş. (5.9.2023). Siteye veri aktarıldıkça oranlarda küçük değişikliklerin olması tabiidir.

bulundurulmuştur. Şairler ve eserler, parantez içinde sunulmuş; şairi bilinmeyen, ancak zikrettiğimiz özellikleri taşıyan az saydaki beyit de “Lâ edrî” kısaltmasıyla verilmiştir.

VEZİNLER VE ÖRNEKLERİ

1-Feûlün feûlün feûlün feûl (Mütekârib) (% 12.47):

به نام خداوند جان و خرد
 کز این برتر اندیشه بر نگذرد
 (فردوسی، شهنامه، بیت اول)
 به هنگام سختی مشو ناامید
 کز ابر سیه بارد آب سپید
 (نظامی، شرفنامه، بخش ۱۹)
 جهان ای برادر نمائد به کس
 دل اندر جهان آفرین بند و بس
 (سعدی، گلستان، باب اول)

2- Mefâilün mefâilün feûlün (Hezec) (% 10.95):

گل خندان خجل گردد بهاری
 که تو رنگ از بهار و گل به آری
 (عنصری، قصیده ۶۶)
 ز دست دیده و دل هر دو فریاد
 که هر چه دیده بیند، دل کند یاد
 (باباطاهر، دوبیتی ۲۳)
 الهی غنچه امید بگشای
 گلی از روضه جاوید بنمای
 (جامی، یوسف و زلیخا، بیت اول)

3- Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün (Remel) (% 9.99):

دل ز تنهایی به جان آمد، ندانم چون کنم
 هر زمان از آتش دل، دیده را پر خون کنم

(جهان ملک خاتون، غزل ۱۰۴۶)

ره بیابانست و شب تاریک و پایم در گِلست
عشق و بیماری و غربت مشکل اندر مشکلت

(قاسم انوار، غزل ۱۰۴)

طبع معنی آفرینت دُر فشانی می کند

آفرین وحشی به طبع دُر فشانت آفرین

(وحشی بافقی، قصیده ۳۲)

4-Mefâilün feilâtün mefâilün feilün (Müctes) (% 9.55):

مرا خیال تو هر شب دهد امید وصال

خوشا پیام وصال تو بر زبان خیال

(معزی، قصیده ۲۸۷)

اگر ز محنت دنیا خلاص می طلبی

بنوش باده گُلگون ز شیشه حَلبی

(کمال خُجندی، غزل ۹۵۶)

مرا که جز به خرابات عشق راهی نیست

به غیر درگه پیرمغان پناهی نیست

(نوایی، غزل ۸۳)

5-Mef'ûlü fâilâtü mefâilü fâilân (Muzâri) (% 8.52):

دنیا نیرزد آنکه پریشان کنی دلی

زنهار بد مکن که نکردست عاقلی

(سعدی شیرازی، قصیده ۵۹)

ای باغیان بگو که ره بوستان کجاست

در بوستان گلی چو رخ بوستان کجاست

(خواجوی کرمانی، غزل ۶۹)

دنیا به اهل خویش ترحم نمی کند

آتش امان نمی دهد آتش پرست را

(صائب تبریزی، غزل ۶۸۴)

6-Feilâtün mefâilün feilün (Haff) (% 8.13):

من ندانم که عاشقی چه بلاست

هر بلایی که هست عاشق راست

(فرخی، قصیده ۱۴)

ای جهان را ز هیچ سازنده

هم نوا بخش و هم نوازنده

(نظامی، هفت پیکر، بخش ۱)

عاقبت گرگ زاده گرگ شود

گرچه با آدمی بزرگ شود

(گلستان، باب اول)

7-Fâilâtün fâilâtün fâilün (Remel) (% 7.91):

آفرین جان آفرین پاک را

آنکه جان بخشید و ایمان خاک را

(عطار، منطق الطیر، بیت اول)

بشنو این نی چون شکایت می‌کند

از جدایی‌ها حکایت می‌کند

(مولانا، مثنوی، بیت اول)

باز بوی گل مرا دیوانه کرد

باز عقلم را صبا بیگانه کرد

(امیر خسرو، غزل ۷۷۵)

8-Feilâtün feilâtün feilâtün feilün (Remel) (% 6.64):

عیبِ رندان مکن ای زاهد پاکیزه‌سرشت

که گناهِ دگران بر تو نخواهند نوشت

(حافظ، غزل ۸۰)

من نگویم که مرا از قفس آزاد کنید

ققسم برده به باغی و دلم شاد کنید

(ملک الشعرا بهار، غزل ۱۳۲)

در دیاری که در او نیست کسی یار کسی

کاش یارب که نیفتد به کسی کار کسی

(شهریار، غزل ۱۴۳)

9-Mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün (Hezec) (% 4.48):

کجا بودم کجا رفتم کجام من نمی دانم

به تاریکی در افتادم ره روشن نمی دانم

(عطار، غزل ۵۵۳)

اگر آن تُرک شیرازی به دست آرد دل ما را

به خال هندویش بخشم سمرقند و بخارا را

(حافظ، غزل ۳)

به رندان از جهنم می دهد دائم خیر واعظ

مگر مطلق ندیده در جهان جای دگر واعظ

(فضولی، غزل ۲۲۸)

10-Mef'ûlü mefâilü mefâilü fe'ülün (Hezec) (% 3.76):

از عشق ندانم که کیم یا به که مانم

شوریده تنم، عاشق و سرمست و جوانم

(سنایی غزنوی، غزل ۲۶۰)

آن دلبرِ عیارِ جگرخواره ماکو

آن خسرو شیرین شکرپاره ماکو

(مولانا، غزل ۲۱۷۶)

گفتی چه کسی؟ در چه خیالی؟ به کجایی؟

بینابِ توام، محو توام، خانه خرابم

(بیدل دهلوی، غزل ۲۰۰۶)

11-Mef'ûlü mefâilü mefâilü feil (Hezec, Rubai vezni) (% 3.57):

اسرارِ ازل را نه تو دانای و نه من
 وین حرفِ معما نه تو خوانای و نه من
 هست از پس پرده گفتگوی من و تو
 چون پرده در افتد نه تومانی و نه من
 (ابو سعید ابو الخیر، رباعی ۵۵۵)

(خیام، رباعی ۷، هدایت)

در عالم بی وفای کسی خرم نیست
 شادی و نشاط در بنی آدم نیست
 آن کس که درین زمانه او را غم نیست
 یا آدم نیست یا از این عالم نیست
 (هلالی، رباعی ۸)

12-Mef'ûlü mefâilün fe'ûlün (Hezec) (% 2.79):

ای نام تو بهترین سرآغاز
 بی نام تو نامه کی کنم باز
 (نظامی، لیلی و مجنون، بیت اول)
 عمری که درین حیات فانیهست
 برقی ز سحاب زندگانیست
 (جامی، لیلی و مجنون، بخش ۵۵)

13-Müfteilün müfteilün fâilün (Serî) (% 1.41):

چون سُختن شهد شد ارزان مکن
 شهدِ سخن را مگس افشان مکن
 (نظامی، مخزن الاسرار، بخش ۱۴)
 عمرِ گران مایه در این صرف شد
 تاچه خورم صیف و چه پوشم شتا
 (سعدی، گلستان، باب اول)

14-Mef'ûlü fâilâtün mef'ûlü fâilâtün (Muzârî) (% 1.15):

اندر دو گون جانا بی تو طرب ندیدم
 دیدم بسی عجایب چون تو عجب ندیدم
 (مولانا، غزل ۱۶۹۰)
 دل می‌رود ز دستم صاحب‌دلان خدا را
 دردا که راز پنهان خواهد شد آشکارا
 (حافظ، غزل ۵)

15-Müfteilün fâilün müfteilün fâilün (Münserih) (% 0.87):

عمر که بی‌عشق رفت هیچ حسابش مگیر
 آب حیات است عشق در دل و جانش پذیر
 (مولانا، غزل ۱۱۲۹)
 آتش رخسار گل خرمن بلبل بسوخت
 چهره خندان شمع آفت پروانه شد
 (حافظ، غزل ۱۷۰)

16-Feûlün feûlün feûlün feûlün (Mütekârib) (% 0.87):

نکوهش مکن چرخ نیلوفری را
 برون کن ز سر باد و خیره‌سری را
 (ناصر خسرو، قصیده ۶)
 نگفتی کزین پس کنم سازگاری
 به نام ایزد الحق نکو قول یاری
 (انوری، غزل ۲۹۲)

17- Feilâtün feilâtün feilün (Remel) (% 0.86):

گرسخن زآن لب چون نوش شود
 پسته را خنده فراموش شود
 (امیر خسرو، غزل ۷۹۸)
 دل ویرانه عمارت کردن
 خوش‌تر از کاخ برافراختن است

(پروین اعتصامی، مثنوی ۱۶۰)

18- Müfteilün fâilâtü müfteilün fa' (Münserih) (% 0.82):

مادر می را بکرد باید قربان

بچه او را گرفت و کرد به زندان

(رودکی، قصیده ۸۹)

روشنی طلعت تو ماه ندارد

پیش تو گل، رونق گیاه ندارد

(حافظ، غزل ۱۲۷)

19- Müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün (Recez) (% 0.80):

ای ساریان آهسته ران کارام جانم می رود

آن دل که با خود داشتم با دلستانم می رود

(سعدی شیرازی، غزل ۲۶۸)

ماهی گذشت و شب نخفت، این دیده بیدار من

یادی نکرد از دوستان، یار فراموشکار من

(امیر خسرو دهلوی، غزل ۱۵۳۶)

20- Mef'ûlü mefâilün mef'ûlü mefâilün (Hezec) (% 0.70):

هان ای دل عبرت‌بین از دیده عبرت کن هان

ایوان مدائن را آیینۀ عبرت دان

(خاقانی، قصیده ۱۶۸)

هوشم به نگاهی بُرد، جانانه چنین باید

یک جُرعه خرابم کرد، پیمانۀ چنین باید

(عرفی شیرازی، غزل ۳۵۲)

21- Müfteilün mefâilün müfteilün mefâilün (Recez) (% 0.58):

هین کژ و راست می روی، باز چه خورده ای بگو

مست و خراب می روی، خانه به خانه کو به کو

(مولانا، غزل ۲۱۵۴)

وه که جدا نمی‌شود، نقش تو از خیال من
تا چه شود به عاقبت در طلب تو حال من
(سعدی شیرازی غزل ۴۷۱)

22-Mefâilün feilâtün mefâilün feilâtün (Müctes) (% 0.50):

اگر به مجلس قاضی نموده‌اند که مستم
مرا از آن چه تفاوت؟ که رند بودم و هستم
(اوحدی، غزل ۴۷۶)

23-Mef'ûlü mefâilün mefâilün (Hezec) (% 0.46):

ای من ز دو چشم نیم مستت مست
وز دست تو رفته عقل و دین از دست
(خواجو، غزل ۸۳)

24-Feilâtü fâilâtün feilâtü fâilâtün (Remel) (% 0.33):

ز دو دیده خون فشانم ز غمت شب جدایی
چه کنم؟ که هست اینها گل خیر آشنایی
(عراقی، غزل ۲۹۵)

25-Feilâtün feilâtün feilâtün feilâtün (Remel) (% 0.19):

من ندانستم از اول که تو بی مهر و وفايي
عهد نابستن از آن به که ببندی و نپایی
(سعدی شیرازی، غزل ۵۰۹)

26-Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilâtün (Remel) (% 0.16):

عاشق بیدل کجا با خلق عالم کار دارد
بگذرد از هر دو عالم هر که عشق یار دارد
(لا ادري)

27-Fa'lün feûlün fa'lün feûlün (Mütekârib) (% 0.08):

گر تیغ بارد در کوی آن ماه
گردن نهادیم الحکمُ لله

(حافظ، غزل ۴۱۸)

28-Müfteilün müfteilün müfteilün müfteilün (Recez) (% 0.07):

رستم از این نفس و هوا زنده بلا مرده بلا

زنده و مرده وطنم نیست به جز فضل خدا

(مولانا، غزل ۳۸)

29- Mütefâilün mütefâilün mütefâilün mütefâilün (Kâmil) (% 0.06):

به صنوبر قد دلکشش اگر ای صبا گزری کنی

ز هوای جان حزین من دل خسته را خبری کنی

(سلمان ساوجی، غزل ۳۷۷)

30- Müstefîlün feilün müstefîlün feilün (Basît) (% 0.03):

ای زلف دلبر من دلبنده و دلگسلی

که در پناه مهی که در جوار گلی

(ادیب صابر، قصیده ۹۰)

Yukarıdaki vezinlerle ilgili bazı hususlara dikkat çekmek istiyoruz²⁰:1) 3,4,5,8,9,10 nolu vezinler, gazellerde en çok kullanılan kalıplardır.²¹

2) Üç tef'ileden oluşan veya 4 tef'ileli ama hece sayısı az olan vezinler, çoğunlukla mesnevilerde kullanılır.

3) 11. sırada verilen Mef'ûlü mefâilü mefâilü feil vezni, rubailerde kullanılan bir kalıptır. Mezkûr sitede veznin adı, bu şekilde temsili olarak verilmiş olmalıdır. Zira aynı rubaide farklı vezinler kullanılabilir. ²² Rubai vezinlerinin az sayıda da olsa, başka nazım şekillerinde kullanıldığı da görülmektedir. ²³

4) Aruz sisteminde mısra sonlarındaki hece yapısına göre vezin adları değişmekte ve bunlar, farklı vezinler olarak öngörülmekteyse de pratikte başından beri şairler tarafından bu farklılık nazar-ı itibâre alınmamış; ancak yeknesak ve almaşık vezinlerde mısra

²⁰ Listedeki vezinlerin tasnifi için bkz. Yakup Şafak, "Fars ve Türk Edebiyatlarındaki Aruz Vezinlerinin Ritmik Yapıları Üzerine Düşünceler", *Yedi İklim*, S.70 (Ocak-1996), s. 31-34.²¹ Bkz. Yakup Şafak, *Aruz Terimleri*, Saye Basımevi, s. 8-9.²² Rubai vezinlerinin bütün şekilleri için bk. Veyis Değirmençay, *Farsça Aruz ve Kaftiye*, Atatürk Üniversitesi Ofset.T., Erzurum, 2012, s. 102-104.²³ Tâhirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügati*, nşr. Kemal Edip kürçüoğlu, Enderin Kitabevi, İstanbul, 1973, s. 127; Yakup Şafak, *Aruz Terimleri*, s. 46.

sonlarındaki hece uyumuna genellikle dikkat edilmiştir. Mezkûr sitedeki listede de mısra sonlarındaki fâilün-fâilân (veya fâilât), feûlün-mefâil, feûl-feil gibi tef ile değişiklikleri dikkate alınmamıştır.²⁴ Ancak neşre hazırlanan manzum metinlerde vezinlerin adını yazarken, matla beytine ve kafiyeye göre isim konulması, kanaatimizce daha isabetli olacaktır.

5) Feilâtün’le başlayan 6, 8, 17, 25 nolu vezinlerde ilk tef ile, feilâtün yerine “Fâilâtün” olabilir. Daha doğrusu ilk tef ile ekseriyetle “Fâilâtün”, bazen Feilâtün gelir.

6) 4, 6, 8, 17. nolu vezinlerde son tef ile, feilün yerine “fa’lün” olabilir.

7) 12 noda kayıtlı Mef’ûlü mefâilün feûlün vezninde ilk iki tef ile bazen “Mef’ûlün fâilün” şeklinde gelebilir. Türk aruzunda buna “sekt-i melîh” denir.²⁵ Esasen bu vezinde vukû bulan hadise, aruzda “bir vezinde yanyana bulunan iki açık heceyi bir kapalı heceye dönüştürme” prensibinin kalıntısından başka bir şey değildir. Zikrettiğimiz vezinlerdeki feilün’lerin fa’lün’e dönüşebilmesi, keza müfteilün’lerin, mef’ûlün olması da aynı çerçevede değerlendirilmelidir. Fars edebiyatında genel olarak bu hadise “sekte” kelimesiyle ifade edilir; geleneksel şiir yapısının birçok yönden değiştiği XIII. yüzyıldan sonra azalarak, bazı kalıplara hasredilmiştir.²⁶ Sekte sadece bir tef ile içinde vukû bulmaz; iki tef ile arasında da olabilir. Örneğin:

مادرمی را بکرد [باید قربان]

بچه او را گرفت و کرد به زندان

(رودکی، قصیده ۸۹)

حوران [بهشتی را دوزخ] بود اعراف

از دوزخیان پرس که اعراف بهشت است

(سعدی، گلستان، باب اول)

Sîrûs Şemîsâ, sekte terimi yerine “teskîn” kelimesini tercih etmekte ve şu önemli ayrıntıları vermektedir: “İki açık heceyle başlayan vezinlerin başında sekte yapılmaz ve teskînin tersi mümkün değildir, yani bir kapalı hece yerine iki açık hece getirilmez.”²⁷

²⁴ Krş. Bekir Belenkuyu, “Aruz Veznine Göre Mısraın Son Hecesi”, *New Era International Journal of Interdisciplinary Social Researches*, S.16 (2022), s. 61 vd.

²⁵ Tâhirü’l-Mevlevî, *Edebiyat Lügati*, s. 133-134.

²⁶ Bkz. Pervîz Nâtil Hânlerî, *Tahkîk-i İntikâdî der Arûz-i Fârsî*, s. 138-140.

²⁷ Sîrûs Şemîsâ, *Arûz ve Kâfiye*, 4.bs., İntişârât-i Dânişgâh-i Peyâm-i Nûr, 1383 hş., s. 39-40.

8) Mütেকârib bahrine ait 27 nolu vezin (Fa‘lün feûlün fâ‘lün feûlün) bazı şairler tarafından bir mısradaki iki kez ‘Fa‘lün feûlün fâ‘lün feûlün’ olarak denlenmiştir.²⁸

9) Bazı eserlerde, az sayıdaki bazı vezinlerin adları farklı şekillerde zikredilmektedir: Mef‘ûlü fâilâtün yerine ‘Müstef‘ilün feûlün’, Feilâtü fâilâtün yerine ‘Mütefâilün fâilün’, Fa‘lün feûlün yerine ‘Müstef‘ilâtün’ gibi. Kanaatimizce taktide kolaylık olması için yapılan bu değişiklikler, muteber aruz kaynaklarına göre uygun değildir.²⁹

Sonuç

Aruz, müslüman Araplar tarafından bulunarak sistemleştirilmiş ve bazı değişikliklerle Fars edebiyatına ve sonra başta Türk edebiyatı olmak üzere İslâm Medeniyeti dairesindeki diğer edebiyatlara geçmiş; nice değerli eserler, bu vezin sistemiyle kaleme alınmıştır.

Bu çalışma arz edilen gerekçeyle Fars edebiyatı araştırmacılarına ve öğrencilere yol göstermek amacıyla, güvenilir kaynaklar ışığında, ilmî usûller takip edilerek hazırlanmıştır. Makalede aruzun kısa tarihçesi, önemi, aruz öğretiminde usûl gibi konular ele alınmış; Fars şiirinde kullanılan başlıca vezinler, örnekleriyle beraber verilmiş, gerekli açıklamalar yapılmıştır.

Aruz öğretimi için geçmişte birçok kıymetli çalışma yapılmış, pratik için yöntemler geliştirilmiştir. Asırlarca süren bu faaliyetler, kısmen önemini yitirmiş olsa da bugün için hiç değilse aruzla yazılmış manzûmeleri doğru okuyabilmek ve onları asıllarına uygun olarak muhafaza etmek için aruzu yaşatmak; araştırmacılara ve öğrencilere teorik ve pratik olarak usûlünce öğretmek kaçınılmazdır.

²⁸ Yakup Şafak, *Aruz Terimleri*, s. 42.

²⁹ Yakup Şafak, *Aruz Terimleri*, s. I-II, 40, 42, 45.

Kaynakça

Belenkuyu, Bekir, “Aruz Veznine Göre Mısram Son Hecesi”, *New Era International Journal of Interdisciplinary Social Researches*, S.16 (2022), s. 61-71.

Çetin, M. Nihad, “Aruz”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1991, C.III, s. 424-437.

Değirmençay, Veyis, *Farsça Aruz ve Kafiye*, Atatürk Üniversitesi Ofset.T., Erzurum, 2012.

Hânlerî, Pervîz N., *Tahkîk-i intikâdî der arûz-i Fârsî*, Tahran, 1327 hş.

İlaydın, Hikmet, *Türk Edebiyatında Nazım*, 4. bs., İstanbul, 1964.

Köprülü, M. Fuad, “Aruz”, *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1940, C. I, s. 625-653.

Mehmed Lütfî, *Menbau'l-bahreyn ve mecmau'l-arûzeyn*, İstanbul 1330.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Küllîyyât-ı Şems yâ Dîvân-ı Kebîr*, I-IX, nşr. Bediüzzaman Furûzanfer, Emîr-i Kebîr Yayınları, Tahran, 1336-1346 hş.

Nasîrüddîn-i Tûsî, *Mi'yaru'l-eş'âr*, Tahran, 1325 hş.

Öz, Yusuf, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2010.

Reşîd, *Nazariyyât-ı edebiye*, İstanbul, 1328.

Reşîdüddîn-i Vatvât, *Muhtasarî der ilm-i arûz*, nşr. A.Ateş-A.Tarzî, (*Farsça Grameri içinde*), İstanbul, 1954, s. 252-263.

Seyf-i Buhârâyî, *Arûz-i Seyfî*, nşr. H. Blochmann (*The Prosody of The Persians* isimli eserin sonunda), Amsterdam, 1970.

Sürûrî, Mustafâ b. Şa'bân, *Bahrü'l-maârif*, haz. Yakup Şafak (Sürûrî'nin *Bahrü'l-maârif'i ve Enisü'l-uşşâk ile Mukayesesi*, Atatürk Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi), Erzurum 1991.

Şemîsâ, Sîrûs, *Arûz ve Kâfiye*, 4.bs., İntişârât-i Dânişgâh-i Peyâm-i Nûr, 1383 hş.

Şemsüddîn Muhammed b. Kays er-Râzî *el-Mu'cem fî meâyîri eş'âri'l-Acem*, nşr. Sîrûs Şemîs, İntişârât-i Firdevs, 1373 hş.

Şafak, Yakup, “Aruzda Taktî Usûlü'ne Dair”, *Yedi İklim*, S.65 (Ağ.1995), s. 12-13.

_____, “Fars ve Türk Edebiyatlarındaki Aruz Vezinlerinin Ritmik Yapıları zerine DŐnceler”, *Yedi İklım*, S.70 (Ocak-1996), s. 31-34.

_____, *Aruz Terimleri*, Saye Basımevi, Konya, 2003.

Thir'l-Mevlevî, *Edebiyat Lgati*, nşr. Kemal Edip Krkođlu, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1973.

<https://ganjoor.net/amar>, 14 Şehrîver 1402 hŐ. (5.9.2023).